

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מאמרי חז"ל בפי העם

(סוף)

שינויים במאמרים כדי לתת להם צורה כללית

(א) א"ל [רבי אלעזר לרבי יוחנן] להאי שופרא דבלי בעפרא קא בכינא (ברכות ה ע"ב). בפי העם: וי להאי שופרא דבלי בעפרא.

(ב) ולא [יוצאת סרה] ברצועה שבין קרניה. פרתו של ר' אלעזר בן עזריה היתח יוצאה ברצועה שבין קרניה (שבת נד ע"ב). בפי העם: פרתו של הרב מותרת.

(ג) — — ולא סמכינן אניסא (פסחים סד ע"ב). בפי העם בתרגום עברי: אין סומכין על חנס.

(ד) אמר ליה רב לרב כהנא — — פשוט נבילתא בשוקא ושקיל אגרא (שם קיג ע"א). המאמר הזה בא גם הוא בפי העם בתרגום עברי: פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות. שלוש המלים האחרונות, ואל תצטרך לבריות באו בהשפעת המאמר: עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות (שם קיב ע"א).

(ה) אמר רבא האי רודף הוא והתורה אמרה אם בא להרגך השכם להרגו (ברכות נח ע"א). העם שינה את המאמר ונתן לו צורה כללית: הבא להרגך השכם והרגו.

(ו) אמר רבי יוסי: כי חוינן בי רב הונא יומא דמפגרי ביה רבנן [שהיו התלמידים מתעצלין לבוא לבית המדרש—רש"י] (שבת קכט ע"ב). מכאן הביטוי בפי העם

יומא דפגרא. (אם כי המלה פגרא כשלעצמה פירושה דמי נזק, עיין בבא מציעא סט ע"ב : אגרא ופגרא.)

(ז) ותרי קלי מי משתמע (ראש השנה כז ע"א). בפי העם : תרי קלי לא משתמע.

(ח) אימר דאמרינן לא דק פורתא וכו' ? (סוכה ח ע"א). בפי העם המשפט בניחותא ולא בתמיה : פורתא לא דק, בהחלפת סדר המלים.

(ט) מיגמר בעתיקתא קשיא מחדתא (יומא כט ע"א : מי שלמד והסיה דעתו ושכח קשה לחזור וללמוד מה ששכח יותר ממה שלא למד — רש"י). בפי העם : קשה עתיקתא מחדתא. (י) רמזו לסומין שאוכלין ואין שבעין (שם עד ע"ב). בפי העם בא המאמר בצורה כללית : סומא אין לו שובע.

(יא) מי איכא מידי דכתיבי בכתובי דלא רמיזא באורייתא (תענית ט ע"א). בפי העם : ליכא מילתא דלא רמיזא באורייתא.

(יב) אחר הדברים האלה, אמר רבא, אחר שברא חקב"ה רפואה למכה (מגילה יג ע"ב). בפי העם : הקב"ה מקדים רפואה למכה.

(יג) לא נעשה עמו דבר, אמר רבא לא מפני שאוהבין את מרדכי אלא מפני ששונאין את המן (שם טז ע"א). בפי העם : לא מאהבת מרדכי אלא משנאת המן.

(יד) דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין (גיטין נב ע"א). מכאן הביטוי בפי העם : אינו מעלה ואינו מוריד. (טו) אם הוכיח סופו על תחילתו (שם סו ע"א). בפי העם : סופו מוכיח על תחילתו.

(טז) — — א"ל, ניתי ספר תורה ואימנינהו (קידושין ל ע"ב). בפי העם: ניתי ספר וניחזיר.

(יז) — — אמר, פה שהפיק מרגליות ילחך עפר (שם לט ע"ב). מכאן בפי העם: „פה מפיק מרגליות“ על איש משמיע דברי טעם וחכמה בכלל.

(יח) שם בן ארבעים ושתים אותיות אין מוסרין אותו אלא למי שצנוע וכו' (שם עא ע"א). מכאן בפי העם „אין מגלין אלא לצנועין“, בצורה כללית.

(יט) אמר שמואל: טעותו [של הגוי] מותרת (בבא קמא קיג ע"ב). בפי העם: טעות גוי מותר, כלומר אם טעה הגוי, אין אתה מחויב להחזיר לו את טעותו, אבל אסור לך להטעותו. המלה טעות באה בזכר כבמאמר: טעות לעולם חוזר.

(כ) — — דביש ליה בהא מתא ולא אזיל למתא אחריתא (בבא מציעא עה ע"ב). פירושו של המאמר הוא, שאחד משלושת הצועקין ואינן נענין הוא הקונה אדון לעצמו, כלומר איש שהיה מוכרח למכור את עצמו לעבד באשמתו הוא, שלא הלך לעיר אחרת לנסות את מזלו שם. בפי העם: משנה מקום משנה מזל, מאמר קצר כללי בצורה חדשה.

(כא) א"ל [רבי אבהו לאליהו] לאו כהן הוא מר? מאי טעמא קאי מר בבית הקברות? (שם קיד ע"ב). בפי העם מאמר בצורה כללית: מה לכהן בבית הקברות?

(כב) — — מלמד שמתנבאין ואינן יודעין מה מתנבאין (בבא בתרא קיט ע"ב). בפי העם: ניבא ולא ידע מה ניבא.

(כג) — — להביא ירידה שהיא צורך עלייה (מכות
ז ע"ב). בפי העם: ירידה צורך עלייה היא, במובן כללי:
ירידה קודמת לעלייה.

(כד) — — ולא ענש [הקב"ה] אלא אם כן הזהיר
(סנה' נו ע"ב). בפי העם: אין עונשין אלא אם כן מזהירין.
(כה) — — דלא לימא: כך עושים לבני לוי! (חולין
ז ע"א). בפי העם: וכי כך עושין לבני לוי?!

(כו) אמרה ירח לפני הקב"ה: רבוננו של עולם, אפשר
לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד (שם ס ע"ב). בפי העם:
אין שני מלכים משתמשים בכתר אחד¹.

(כז) — — שאני חתיכה הואיל וראויה להתכבד בה
(שם ק ע"א). בפי העם: חתיכה הראויה להתכבד בה —
במשמ' מנה יפה בכלל.

(כח) אמר אלעזר מאי דכתיב עושה נפלאות (גדולות)
לבדו — — אפילו בעל הנס אינו מכיר בנסו (נדה לא ע"א).
בפי העם: אין בעל הנס מכיר בנסו, מאמר הבא בפני
עצמו ואינו קשור במדרש הפסוק.

שינויים הבאים במאמרים לשם פירוש

או בהשפעת הפירוש

(א) — — נפלא מינה לגירסא דינקותא (שבת כא ע"ב;
מתקיים יותר משל זקנה — רש"י). בפי העם: גירסתא
דינקותא לא משתכחא. למלים „גירסא דינקותא“ של הגמרא

1. [ברש"י (ברא' א, טז): אי אפשר לשני מלכים שישתמשו וכו']

צורף פירושו של רש"י, שתורגם בפי העם לארמית המתאימה לשתי המלים הארמיות שבגמרא. אגב אורחא, תרגום מעברית לארמית לשם התאמת הלשון אנו מוצאים גם במאמר הבא: הקב"ה ליבא בעי (סנהדרין קו ע"ב). בפי העם: רחמנא ליבא בעי. וכן: מאיגרא רם לבירא עמיקתא (חגיגה ה ע"ב). בפי העם: מאיגרא רמא וכו'.

ב) אמרו לו [לרבי שמעון] אם הלכה נקבל (יבמות עו ע"ב). בפי העם: אם קבלה הוא נקבל. בהשפעת פירוש רש"י: אם הלכה שמעת מרבותיך, כלומר אם קבלה היא, בניגוד לקל וחומר שאדם דן מעצמו ואשר אפשר להשיב עליו, מה שאינו כן בקבלה, שמוכרחים לקבל אותה.

ג) רבי יוסי נימקו עמו (גיטין סז ע"א). בפי העם: טעמו ונימקו עמו. המלה "טעמו" נוספה בהשפעת פירוש רש"י: נימקו עמו. פירושו עמו לתת טעם לכל דבריו.

ד) אין אדם נתפס בשעת צערו (בבא בתרא טז ע"ב). בפי העם: אין אדם נתפס על צערו. נתחלפה המלה "בשעת" במלה "על" בהשפעת פירושו של רש"י: אין אדם נתפס להתחייב על שהוא מדבר קשה מחמת צער ויסורין.

*

ויש עוד סוג מאמרים מיוחד במינו, שלשונם וצורתם אמנם לא נשתנו בפי העם, אולם פירושם נשתנה, כלומר העם בהשתמשו בהם הוציא אותם מידי פשוטם. כגון:

א) ר"ג אומר עדיין צריכין אנו למודעי, ר' אלעזר המודעי אומר וכו' (שבת נה ע"ב). אף בפי העם, או יותר נכון, בפי הרבנים: עדיין אנו צריכים למודעי. אבל בגמרא

פירוש המלה הוא ר' אלעזר המודעי, כלומר עדיין צריכין
אנו לפירושו של ר' אלעזר המודעי, שאין פירוש משביע
רצון כפירושו. אלא בפי הרבנים קיבלה המלה „למודעי“
פירוש אחר והוא: להודיע; כלומר אנו צריכים עדיין לעיון
ולברר את הדבר ולהודיע אחר כך.

(ב) ג' דברים מעבירין את האדם על דעתו ועל דעת
קונו — — — ודקדוקי עניות (עירובין מא ע"ב). פירוש
המלים „ודקדוקי עניות“ בגמרא היא עניות מדכאת, או
קשי הייסורים של עניות, אולם העם מוציא את הביטוי
מידי פשוטו ומשתמש בו במובן אחר: פרטים קטני ערך.
קטנות.

(ג) בן נח נהרג על פחות משוה פרוטה (שם סב ע"א).
פירושו שבן-נח, שחייב מיתה על הגזל, חייב מיתה אפילו על
פחות משווה פרוטה שגזל מאחרים. אך העם הוציא את
המאמר מידי פשוטו ומשתמש בו לקמצן, שאינו מוותר על
על פחות משווה פרוטה משלו, והוא מוכן להילחם וליהרג
עליה.

(ד) אמר לה ברוך טעמך וברוכה את אשר כליתני
[היום הזה] מבא בדמים. דמים — תרתי משמע! אלא וכו'
(מגילה יד ע"ב). המאמר „דמים תרתי משמע“ נקרא בתמיהה,
כלומר: המלה „דמים“ מורה על רבים ומיעוט רבים הם
שניים, ודוד הרי לא רצה לשפוך אלא דם איש אחד, הוא
נבל! והגמרא עונה מה שעונה. אולם בפי העם נקרא
המאמר בניחותא ומוצא מידי פשוטו, כי פירושו בפי העם
הוא: משמעה של המלה דמים הוא כפול, דם וממון.

ה) עני בדעת (כתובות סח ע"א). בגמרא פירושו של ביטוי זה הוא: אב שאין בדעתו לתת לבתו נדוניא עשיר אלא נדוניא עני (עיין רש"י שם). אולם בפי העם קיבל ביטוי זה פירוש חדש, והוא עני בדיעות, כלומר, איש שאינו יודע דבר, על-פי המאמר: אין עני אלא בדעת (נדרים מא ע"א).

ו) הטוען אחר מעשה בית דין לא אמר כלום (בבא מציעא יז ע"א). בפי העם: אין אחר מעשה בית דין כלום. מעשה בית דין בגמרא פירושו דבר שהוא תנאי בית דין, כגון כתובה ומזון האישה והבנות, שהטוען אחריהם ואמר פרעתי שלא בעדים, לא אמר כלום. אולם משמעותו של המאמר בפי העם היא פסק הדין, כלומר: אין לחזור ולטעון עוד אחר שבית דין עשה כבר מעשה ופסק את הדין. צורתו של המאמר בפי העם היא על-פי צורת המאמר: אין אחר קנין כלום (סנהדרין כד ע"ב).

ז) עלובה היא עיסה שנחתומה מעיד עליה שהיא רעה (בראשית רבה לד). אולם העם משתמש במאמר בלי המלים "שהיא רעה" במובן מהופך ומוציא אותו מידי פשוטה: עלובה עיסה שנחתומה מעיד עליה שהיא טובה ומהלל אותה.

ח) איזהו תלמיד חכם, שמתזירין לו אבידה בטביעות העין (שבת קיד ע"א). פירוש. בראייה בעלמא, אם הכיר את האבידה, ואינו צריך ליתן סימנים. בפי העם קיבל הביטוי

1. [או כשגור בפי רבים: "אין נחתום מעיד על עיסתו" — מ"ל].

„טביעת עין של תלמיד חכם“ משמעות של כשרון מיוחד להכיר דברים בראיית עין.

מאמרי חז"ל, שנשתנו בפי העם, שהובאו כאן, מעידים, שהשינויים, שהוכנסו בהם על ידי הלומדים, לא רק שלא פגמו בהם ולא קלקלו אותם, אלא, אדרבה, השביחום ותיקנום. שינויים אלו אינם אפוא, כפי שסוברים רבים בטעות, שיבושים של לומדים, שמקורם בחולשת זיכרונם שבגד בהם, אלא, להפך, תיקונים ושיפורים במאמרים התלמודיים, שנותרו בהם טעם לשבח ונעשו בכשרון ובטוב טעם. שינויים אלה מעידים לפי דעתנו על חושם הלשוני המפותח של המשנים ועל הבחנתם הדקה בדיוק המושגים. מאמרי חז"ל בפי העם על שינוייהם למיניהם ולסוגיהם הם כמעט יצירה בפני עצמה.

הערת המערכת:

משני טעמים ראינו להביא לפני קוראינו אוסף מעניין זה :
(א) חשוב מאוד עצם הכינוס הזה של פתגמים רבים, הנמצאים במקורות שלא כפי הניסח השגור בפינו ;

(ב) אין ספק, שהשינוי בנוסחם של פתגמים רבים לא נוצר „בפי העם“ או „בפי למדנים“, אלא שהפתגם השגור בפינו מקורו בנוסח אחר, הנמצא אף הוא בדברי חז"ל או בספרות מאוחרת יותר, ובייחוד בפירושי רש"י למקרא, השגורים בפי העם יותר מן המקורות הקדומים. וכאן נחונה רשות הדיבור לבקיאים שבין קוראינו, שיגלו את מוצאם של פתגמי חז"ל בצורתם המחלכת.